

Інна КНИШ

кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії,
Сумський національний аграрний
університет

Ключові слова: освіта, виховання, «суб'єкт – суб'єкт», комунікаційні та інформаційні технології, «Вчитель (Викладач) – Вчитель (Викладач)», «Вчитель (Викладач) – Учень (Студент)» та «Учень (Студент) – Учень (Студент)».

Характер і спрямованість освіти та виховання в суспільстві визначаються станом, потребами та розвитком суспільного життя. Накопичення, наслідування та збереження наукових знань, культурних і духовних цінностей, моральних норм виробляється у діалоговому континуумі, у бінарній опозиції «суб'єкт – суб'єкт» освіти та виховання, де, з одного боку, чітко простежується призначення Вчителя (Викладача), з іншого – очікується результативність та якісність того, хто виступає в іпостасі суб'єкта освіти та виховання, у цьому випадку, як Учитель (Викладач), так і Учень (Студент). У статті розглядається пошук, розробка та впровадження комунікаційних та інформаційних технологій в освіті викладачами, а також їх вплив на розвиток освіти та виховання з позицій: «Вчитель (Викладач) – Вчитель (Викладач)», «Вчитель (Викладач) – Учень (Студент)» та «Учень (Студент) – Учень (Студент)».

УДК 004:371.2

КОМУНІКАЦІЙНІ ТА ІНФОРМАЦІЙНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ ОСВИТИ ТА ВИХОВАННЯ

© Книш Т., 2016

Постановка проблеми. Розвиток та подальше існування суспільства багато в чому залежить від рівня вихованості та освіченості громадян, від знання правових, моральних, культурних та етичних норм. Усе це сприяє регулюванню ставлення людей до природи та суспільства, умінню застосувати отримані знання та духовні цінності в повсякденному житті та професійній діяльності відповідно до їх цілей, ідеалів, переконань. Рівень освіти та забезпечення можливостей його отримання є суттєвими базовими показниками розвитку суспільства. Завдяки освіті та вихованню стає можливим накопичення, наслідування та збереження наукових знань, культурних і духовних цінностей, моральних норм. Характер освіти та виховання в суспільстві визначається потребами та розвитком суспільного життя. Саме тому для подальшого розвитку суспільства наріжною є проблема підготовки освічених та вихованих кадрів. Для цього необхідно активізувати та стимулювати пошук, розробку і впровадження комунікаційних та інформаційних технологій в освіті та вихованні.

Ступінь розробки проблеми. Дослідження напрямів розвитку та використання комунікаційних та інформаційних технологій у системі освіти та виховання здій-

сноється дуже давно. Опрацюванню цієї теми присвячені дослідження таких науковців, як С. Агаджанова [1], А. Анісімов [2], Л. Горбунова [4], Е. Князева [8], Н. Кочубей [9; 10], М. Нестерова [13] та ін. Це свідчить про актуальність, подальший розвиток і впровадження новітніх технологій в освітню та виховну системи.

Виклад основного матеріалу. В Україні із самого початку її заснування та становлення як держави існувала потреба у всебічно освічених, здатних до управління кадрах. Для того щоб молода українська держава не перетворилася на утопічну ідею «ідеальної держави» – Шигальовщину Ф. Достоевського, у якій «...кожний член суспільства стежить один за одним і зобов'язаний доносити. Кожний належить усім, а усі кожному. Усі раби і в рабстві рівні. У крайньому разі наклеп та вбивство, а головне – рівність. Насамперед падає рівень освіти, наук і талантів. Високий рівень наук і талантів доступний тільки вищим здібностям, не потрібно вищих здібностей! Вищі здібності завжди захоплювали владу й були деспотами. Вищі здібності не можуть не бути деспотами і завжди розбещували більше, ніж приносили користі, їх виганяють або страчують. Цицерону відрізається язик, Копернику виколуюють очі. Шекспіра б'ють камінням, ось Шигальовщина! Раби повинні бути рівні: Без деспотизму ще не було ані свободи, ані рівності, проте в стаді мусить бути рівність... Не потрібно освіти, досить науки! І без науки вистачить матеріалу на тисячу років, але потрібно запанувати покірності. У світі одного тільки не вистачає, покірності. Прагнення до освіти – це вже прагнення аристократичне. Ми заморимо бажання: ми пустимо п'янство, плітки, доноси; ми пустимо нечувану розпусту; ми усякого генія погасимо у дитинстві...» [5, с. 249–250] (переклад мій. – І. К.). До цих попереджень класика слід завжди прислухатися. Адже справді, що може дати сучасна українська освіта і виховання майбутньому суспільству і яку людину, фахівця вони плекають у своїх освітянських нетрях?

Спробуємо поглянути на ці суспільні проблеми через призму сучасних досліджень. Так Н. Кочубей виокремлює три важливих фактора, які визначають стан сучасного суспільства як біфуркаційний:

1. Сучасна криза в науці, яка отримала назву гуманітарної революції, – це криза передусім світоглядних орієнтацій та парадигмальних настанов. При цьому відбулася переорієнтація природничо-наукового дискурсу на інформаційно-гуманітарний. Завдяки цим наукам людина починає сприймати себе як суб'єкта глобальної дії у складному нелінійному світі. Отримані знання не можуть передаватися самі по собі, а тільки за умови єдності із соціально-культурними та особистісними цінностями, що мають слугувати стимулом для інноваційних процесів в освіті та вихованні.

2. Глобалізаційні процеси мають сприяти наростанню єдності всього людства, яке мешкає на планеті Земля. Система освіти та виховання має стати однією з вирішальних моментів формування національної ідентичності, що має сприяти збереженню культурної самобутності, а значить, і різноманітності глобального соціуму.

3. Перехід до нової економіки – економіки знань. У суспільстві знань наріжною проблемою стає не передавання знань, а інноваційні якості людини, її здатність до створення та прийняття нового [10, с. 206–208].

Саме тому виникає необхідність у становленні та подальшому розвитку постнекласичної раціональності, яка потребує якісно нового переосмислення рефлексії у науковому пізнанні. У поле цієї рефлексії має залучатися проблематика соціокультурної детермінації освітньої та виховної системи. Освіта та виховання у цих аспектах розглядаються як занурені в соціальний контекст і визначаються домінуючими в культурі цінностями.

За такого підходу ціннісно-цільові структури освітніх суб'єктів мають стати особливим предметом для аналізу. При розгляді освітньо-виховного процесу в постнекласичний період розвитку науки, як

зазначає В. Стюпін, виникає потреба значно розширити набір ознак, які характеризують суб'єкта, що пізнає [16, с. 11–12]. На нашу думку, він має не тільки оволодівати професійними знаннями, уміннями та навичками, тобто усвідомити етос науки (настанову на пошук істини та зростання істинних знань), але й здійснювати рефлексію над ціннісними підвалинами освітньої діяльності, що є невід'ємною складовою наукового етосу.

Таким чином, процеси, які відбуваються у світі, спрямовують систему освіти та виховання, з одного боку, на рефлексію над цінностями освітньої діяльності, а з іншого – на задоволення потреб людини, тобто врахування законів ринкової економіки [7, с. 380]. Освіта, як зазначає В. Кремень, має підготувати людину, яка буде здатна та виявить бажання створювати та сприймати зміни і нововведення [11 с. 35]. Тому здатність сутнісного осягнення стану сучасної освіти та виховання з позиції принципу розвитку, а також утілення їх як творчості – самостворення себе як особистості, як саморозвиток власних здібностей, умінь та навичок, що стає невід'ємною вимогою часу.

Сучасному суспільству необхідна якісна освіта, яка спроможна забезпечити зростання потреби споживача та виробника матеріальних і духовних благ. Перехід до інформаційного суспільства кардинально змінює парадигмальні засади освіти. Упровадження інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) у навчальний процес має ґрунтуватися на новій освітній парадигмі, що знайшло відображення у цілій низці держаних документів.

Закон України «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки», затверджений 9 січня 2007 року, № 537-в [6]. Згідно з цим документом однією з основних цілей розвитку інформаційного суспільства в Україні є забезпечення комп'ютерної та інформаційної грамотності населення, насамперед шляхом створення системи освіти, орієнтованої на використання новітніх ІКТ у формуванні всебічно розвиненої особистості.

У Постанові кабінету міністрів України «Про затвердження державної програми «Інформаційні та комунікаційні технології в освіті і науці» на 2006–2010 роки», затвердженої 7 грудня 2005 року, № 1153 зазначається, що від успішного використання ІКТ в навчальному процесі залежить розвиток країни та її місце у світовій спільноті [15].

Таким чином, важливе місце серед ключових компетентностей Учителя (Викладача), розвитку та вдосконаленню яких приділяється особлива увага, посідає компетентність, пов'язана з його інформаційною та комунікаційною діяльністю. При цьому інформаційно-комунікаційні технології виступають **як система**, система теорій, ідей, засобів і методів організації освітньої діяльності для ефективного вирішення проблем, що охоплюють усі аспекти засвоєння знань і формування практичних навичок; вони спонукають до постійної самоосвіти, а сам процес навчання дає можливість відчутти практичні результати, **так і мережа**, складовими якої є учасники освітнього процесу (викладачі та учні).

Саме тому, на нашу думку, на сучасному етапі розвитку України, яка знаходиться в складному економічному стані, що пов'язаний із занепадом економіки та сільського господарства (промисловість та аграрний сектор економіки вже не потребує великої кількості освічених кадрів), виникла криза всієї освітньої системи, яка спочатку призвела до скорочення штату вчителів і кількості початкових та малокомплектних шкіл, а тепер певною мірою торкнулася вищих навчальних закладів. Тому задля розвитку освіти та виховання виникає проблема пошуку альтернативних методик і технік викладання матеріалу, що сприяють розвитку творчого потенціалу в умовах жорсткої конкуренції між закладами освіти та виховання, а також між самими вчителями (викладачами) та вихователями.

На сьогодні в активному та цілеспрямованому розвитку творчого потенціалу соціального суб'єкта пріоритетна роль відводиться саме культурі, освіті та вихован-

ню. Прикро зазначити, що пошуки творчої складової навчального та виховного процесу ще не стали нормою у навчальних закладах освіти та виховання. Сучасна стратегія розвитку держави спонукає вчителів і науковців до дій, і саме проблема творчості стає пріоритетною тематикою у філософії освіти та вихованні.

Суб'єктом, що постійно прагне до пізнання, у нашому дослідженні постає як власне Вчитель (Викладач), так і Учень (Студент), який розглядається не як заздалегідь наданий, а як конструйований і відтворюваний у визначених соціальних інститутах (формування Вчителя (Викладача) та Учня (Студента) у процесі освіти та виховання завдяки комунікації з іншими Вчителями (Викладачами) й Учнями (Студентами)). У міждисциплінарних дослідженнях сумісні дії Вчителів (Викладачів) у межах однієї наукової дисципліни постійно мають доповнюватися діяльністю гетерогенних дослідних суспільств. При цьому виникають специфічні комунікаційні проблеми. Це, зокрема, стосується діалогу не тільки між представниками в межах однієї дисципліни, а також їх зв'язками з представниками інших дисциплін.

У наведеній нижче таблиці ми зробимо спробу розглянути, яким чином пошук творчого потенціалу викладачів впливає на розвиток освіти та виховання з таких позицій: «Учитель (Викладач) – Учитель (Викладач)», «Учитель (Викладач) – Учень (Студент)» та «Учень (Студент) – Учень (Студент)» (табл. 1).

Як ми бачимо з таблиці, усі ці напрацювання мають за мету з'ясування як пріоритетних і стратегічних цілей освіти та виховання – становлення самоорганізованого суб'єкта освітньої діяльності. Слід зазначити, що термін «виховання» вживається в педагогічній науці у чотирьох значеннях:

- у широкому соціальному. При цьому мова йде про виховний вплив на Учня (Студента) всього суспільства і всієї дійсності, яка містить у собі не лише позитивну спрямованість, а й конфлікти та супе-

речності. Завдяки цьому Учень (Студент), як особистість, може не тільки формуватися під впливом соціального середовища, а й деформуватися, або, навпаки, загартуватися у боротьбі з труднощами, тобто «робити самого себе»;

- у широкому педагогічному. Мається на увазі виховання в діяльності шкіл, технікумів, університетів та інших закладів, де Вчитель (Викладач) керується педагогічною теорією та її практичними методичними рекомендаціями у своїй роботі з Учнем (Студентом);

- у вузькому педагогічному. Коли виховання постає цілеспрямованою виховною діяльністю педагога (наприклад, класного керівника в школі, куратора у вищому навчальному закладі) для того, щоб досягти певної мети у шкільному або у студентському колективі;

- у гранично вузькому. Коли Вчитель (Викладач) або батько роблять спробу вирішити конкретну індивідуальну проблему виховання або перевиховання (наприклад, у юнака прагнуть виховати чесність, ввічливість). [3, с. 206–208].

Висновки. Освіта – це також і процес споживання інформації, який має певну мету та призначення, а відтворення знань має сенс і цінність. Тобто вони виробляються у діалоговому континуумі, у бінарній опозиції «суб'єкт – суб'єкт» освіти та виховання, де, з одного боку, чітко простежується призначення Вчителя (Викладача) (ці терміни часто вживаються у сучасній науковій літературі як синоніми, хоча очевидна їх відмінність: Учитель – термін, який вживається здебільше у метафізичному сенсі – феномен більш високого порядку, у ньому є емоційна складова у формі переживання за свою роль у подальшому житті іншого суб'єкта освіти та виховання, саме його не вистачає в якостях викладача як представника знання), з іншого – очікується результативність та якісність того, хто постає в іпостасі Учня (Студента). Ця якість якраз і є пріоритетною у плані творчості, вона охоплює саме ті здібності, які актуалізуються в індивідуальних особли-

Комунікаційні та інформаційні аспекти становлення освіти та виховання за часів незалежності України до нашого часу

«Учитель (Викладач) – Учитель (Викладач)»	«Учитель (Викладач) – Учень (Студент)»	«Учень (Студент) – Учень (Студент)»
<p align="center">Замовником освічених та вихованих кадрів є держава (потреби бюрократичного апарату). Занепад промисловості та аграрного сектору економіки вже не потребує великої кількості освічених кадрів, саме тому виникає криза всієї освітньої системи</p>		
<ul style="list-style-type: none"> • збереження та передача інформації, яка відповідає потребам правлячої еліти, яка є власником джерел інформації; • сучасні технології змінили комунікацію, співпрацю, навчання; • знання знаходяться в мережах, спільнотах, а не лише на паперових носіях та пам'яті людини; • дотримання послідовності, логічності мислення; • знання спираються на досвід; • ретроспективно-історичний погляд на предмет вивчення; • навчання відбувається від майбутнього до сучасного; • ретранслятор знань; • контроль усіх аспектів навчального процесу; • чітка субординація; • альтернативність; • цілісність освітньої системи; самовдосконалення, самоорганізація, самоуправління; • соціальна спадкоємність; • динамічність, здатність до асиміляції нових досягнень у науці; • ефективна процесуальність (удосконалення умінь та навичок вчителя, пізнання та розвиток власної системи цінностей); • творчість та інноваційність; • соціалізація; • постійне скорочення штатних одиниць сприяє виникненню жорсткої конкуренції між викладачами, що стимулює на постійне вдосконалення, пошук альтернатив та нестандартних методик освіти та виховання 	<ul style="list-style-type: none"> • демократичний тип взаємин; • розвиток творчого потенціалу; • мета освіти – підготувати Учня (Студента) до постійних змін соціальних ролей у різні періоди життя; • соціальна адаптація; • формування спрямованості на підтримку та поліпшення умов власного життя шляхом особистісного, соціального та професійного розвитку; • створення освітнього інформаційного простору (для вибору суб'єктом освіти необхідної інформації, знання, місця, часу, темпу процесу самоосвіти); • попередні знання стають необов'язковими для вивчення; • у викладі матеріалу простежується міжпредметний зв'язок, що сприяє формуванню у студента цілісного типу бачення світу; • індивідуальний підхід; • поурочна система викладу матеріалу призводить до того, що спілкування між викладачем та студентом обмежується часом, але запровадження альтернативних методів освіти (електронна пошта, чат, дистанційна освіта, система Moodl) сприяє розширенню засобів спілкування; • Учень (Студент) – активний суб'єкт освітнього процесу 	<ul style="list-style-type: none"> • освіта та виховання переходять у самоосвіту та самовиховання тобто відбувається індивідуалізація відповідно до вирішення власних утилітарних завдань (тому, зокрема, що збільшився пенсійний вік батьків і вони не мають достатнього часу для виховання та освіти своїх дітей). <p>Нова парадигма освіти:</p> <ul style="list-style-type: none"> • учень має розвивати свої знання, вміння та навички під впливом інтересу та внутрішньої мотивації, а не отримувати велику кількість різної інформації під тиском необхідності (наприклад: складати іспити та тести); • тенденції переходу від традиційного предметного підходу до різних видів самостійної, незалежної діяльності учнів, до метапізнання. Для розвитку цієї тенденції є необхідним використання ІКТ у навчальному процесі. <p>Інформаційна грамотність:</p> <ul style="list-style-type: none"> • висока продуктивність праці; • винахідливе аналітичне мислення; • швидкий пошук та обробка інформації; • ефективне спілкування; • проактивне творче ставлення до справи; • робота в проектах; • робота в команді; • вирішення проблем; • уміння брати відповідальність на себе; • життєві компетентності; • співпраця; • комунікація; • створення знань; • використання ІКТ; • вирішення проблем. <p>Якісний е-контент:</p> <ul style="list-style-type: none"> • мультимедійний; • інтерактивний; • релевантний; • (вік, мова, культура); • відповідає стандартам; • персоналізований; • соціальний (collaboration, sharing); • он-лайн та офф-лайн [13]; • отримуючий, розвиваючий і відтворюючий інформацію та знання, уміння та навички; • фрагментарне, мозаїчне, структурно неорганізоване знання має перетворитися на логічно структуроване та цілісне
<p>Формують цілісне бачення світу</p>		
<p>Базова освіта Випускники поповнюють ряди працівників промислових підприємств з різних спеціальностей (які не потребують високоосвічених кадрів), а також бюрократичної системи (нижчих рангів та чинів). Фінансуються за рахунок коштів держави, батьків учнів</p>	<p>Середня та середня професійна освіта Випускники поповнюють ряди робітників промислових підприємств з різних спеціальностей та торговців. Фінансуються за рахунок коштів держави, батьків та виробленого продукту</p>	<p>Вищі навчальні заклади Випускники поповнюють ряди бюрократичної системи (вищих рангів та чинів), а також ряди робітників промислових підприємств з різних спеціальностей та торговців. Фінансуються за рахунок держави (безкоштовна – бюджетне замовлення держави), благодійних внесків батьків та за рахунок працюючих студентів (заочна та дистанційна форма освіти)</p>

востях суб'єктів освіти та виховання. До них відносяться ерудиція, спостережливість, допитливість, воля, критичний склад розуму, працездатність, прагнення до самоосвіти та самовдосконалення, наполегливість у реалізації інтелектуальних планів, оригінальність та ініціативність, комунікативність та інформативність і т. д.

Таким чином, мета і зміст освіти та виховання сьогодні – створення особливого суб'єкта – особистості, яка буде спроможна реалізувати себе в практиці інтелектуальної творчої свободи за рахунок розкриття особливих і неповторних якостей (творчих здібностей), детермінантою яких є соціально та індивідуально значущий мотив і настанова на самореалізацію. Сама ж освіта та виховання постають не тільки як форма прояву корінного сенсу (у російській мові *образовывание* чогось, інше тлумачення терміна «освіта» дає В. Огнев'юк: від укр. «світло, світоч, свічадо» на противагу лат. «os» – кістяк, хребет, основа і «vita» – життя [15, с. 3]), а як процес, що надасть людині можливість розкрити в собі творчі здібності, які є у неї, можливо, у прихованому стані. Тільки в цьому випадку осві-

та та виховання постануть у новій сучасній якості і допоможуть виразити з позиції гуманізму та толерантності ставлення особистості до світу, природи, речей, культури, соціальних явищ, а також до самої себе та інших людей.

У цьому світі особистість завдяки використанню інформаційно-комунікаційних технологій постійно отримує можливість і потенціал, що сприяє відкриттю власних шляхів для досягнення своєї мети, які в подальшому дозволять їй зробити своє життя повноцінним і гармонійним, а також усвідомити, що саме вона може залишити після себе в цьому світі. Таким чином, педагогічна комунікативність, реалізована за допомогою впровадження та використання інформаційно-комунікаційних технологій в освіті, сприяє розвитку науково-педагогічних відносин у системі Вчитель (Викладач) – Учень (Студент) у закладах освіти, робить їх співпрацю цікавішою і продуктивнішою. Такі види комунікації сприяють постійному професійному зростанню, підвищенню комунікаційної та інформаційної компетентності як самих учителів (викладачів), так і учнів (студентів).

ЛІТЕРАТУРА

1. **Агаджанова С. В.** Розробка моделі організації навчального процесу дистанційного навчання [Електронний ресурс] / С. В. Агаджанова // Міжнародний науковий Інтернет-симпозіум «Інноваційні підходи до розвитку: отриманий досвід та погляди на майбутнє» (22–30 вересня 2015 р.). – Режим доступу : <http://www.sworld.com.ua/index.php/uk/c215-4/26091-215-046>
2. **Анисимов А. М.** Работа в системе дистанционного обучения Moodle : учебное пособие / А. М. Анисимов. – [2-е изд.]. – Харьков : ХНАГХ, 2009. – 292 с.
3. **Бабанский Ю. К.** Педагогика / Ю. К. Бабанский. – М. : Просвещение, 1988. – 479 с.
4. **Горбунова Л. С.** Філософія трансформативної освіти для дорослих: університетські стратегії і практики : монографія / Л. С. Горбунова. – Суми : Університетська книга, 2015. – 710 с.
5. **Достоевский Ф. М.** Бесы : роман / Ф. М. Достоевский. – М. : Славянка, 1994. – 416 с.
6. Закон України. «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки» від 9 січня 2007 року № 537-V [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/537-16>

REFERENCES

1. **Ahadzhanova S. V.** The development of the model of the educational process of distance learning [Electronic resource] / S. V. Ahadzhanova // International Scientific Internet Symposium «Innovative approaches to development: the experience and views on the future» (22-30 September 2015). – Access mode : <http://www.sworld.com.ua/index.php/uk/c215-4/26091-215-046>
2. **Anisimov A. M.** The work in the distance learning system Moodle / A. M. Anisimov. – [2nd edition.]. – Kharkiv : KHNAMH, 2009. – 292 p.
3. **Babansky Y. K.** Pedagogic / Y. K. Babansky. – M. : Prosveshchenye, 1988. – 479 p.
4. **Horbunova L. S.** The philosophy of transforming adult education: university strategy and practice : monograph / L. S. Horbunova. – Sumy : Universytetska knyha, 2015. – 710 p.
5. **Dostoyevskyy F. M.** Demons: Novel / F. M. Dostoyevskyy. – M. : Slovnyk, 1994. – 416 p.
6. Law of Ukraine «On the Fundamentals of Information Society Development in Ukraine for 2007-2015» dated January 9, 2007 № 537-V [Electronic resource]. – Access mode : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/537-16>

7. **Згуровський М. З.** Болонський процес: головні принципи та шляхи структурного реформування вищої освіти України / М. З. Згуровський. – К. : НТУУ «КПІ», 2006. – 544 с.
8. **Князева Е. Н.** Инновационная сложность: общая методология и способы организации когнитивных, коммуникативных, социальных систем / Е. Н. Князева // Инновационная сложность / отв. редактор Е. Н. Князева. – СПб. : Алетейя, 2016. – С. 38–100.
9. **Кочубей Н. В.** Сеть как пространство постнеклассических практик / Н. В. Кочубей // Постнеклассические практики: опыт концептуализации : коллективная монография / под общ. ред. В. И. Аршинова и О. Н. Астафьевой. – СПб. : Изд. дом «Мирь», 2012. — С. 447–456.
10. **Кочубей Н. В.** Синергетические концепты в нелинейных контекстах : сети, управление, образование / Н. В. Кочубей. – Saarbrücken : Palmarium Academic Publishing, 2013. – 268 с.
11. **Кремень В. Г.** К обществу знаний – через совершенствование системы образования / В. Г. Кремень // Социально-экономические проблемы информационного общества. – Сумы : ИТД «Университетская книга», 2005. – С. 34–48.
12. **Морзе Н. В.** Основні тенденції використання інформаційно-комунікаційних технологій в освіті [Електронний ресурс] / Н. В. Морзе. – Режим доступу : <http://leader.ciit.zp.ua/files/plan/2013/prez30.11.13.pdf>
13. **Нестерова М.** Когнітивістика в системі вищої освіти: інформаційно-комунікативний контекст / М. Нестерова // Вища освіта України. – 2015. – № 3. – С. 35–39.
14. **Огнев'юк В. О.** Освіта в системі цінностей сталого людського розвитку / В. О. Огнев'юк. – К. : Знання України, 2003. – 448 с.
15. Постанова Кабінету Міністрів України Про затвердження Державної програми «Інформаційні та комунікаційні технології в освіті і науці» на 2006-2010 роки від 7 грудня 2005 р. № 1153 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1153-2005-p>
16. **Степин В. С.** От теоретического знания – к постнеклассическим практикам / В. С. Степин // Постнеклассические практики: опыт концептуализации : коллективная монография / под общ. ред. В. И. Аршинова и О. Н. Астафьевой. – СПб. : Изд. дом «Мирь», 2012. — С. 8–12.
7. **Zhurovsky M. Z.** Bologna Process: the main principles and ways of structural reform of higher education in Ukraine / M. Z. Zhurovsky. – K. : NTUU «KPI», 2006. – 544 p.
8. **Knyazyeva E. N.** Innovative difficulty: general methodology and ways of organizing the cognitive, communicative, social systems / E. N. Knyazyeva // Innovative difficulty / vidp. Redaktor E. N. Knyazyeva. – SPb. : Aleteyya, 2016. –P. 38–100.
9. **Kochubey N. V.** Network as a space of post-non-classical practices / N. V. Kochubey // Postnonclassical practices: the experience conceptualization: Collective monograph / general editor V. I. Arshynova i O. N. Astaf'yevoyi. – SPb. : Vydavnychyy dom «Mir'», 2012. – P. 447–456.
10. **Kochubey N. V.** Synergistic nonlinear concepts in contexts: network, management, education / N. V. Kochubey. – Saarbrücken : Palmarium Academic Publishing, 2013. – 268 p.
11. **Kremen V. H.** Towards Knowledge Societies – through the improvement of the education system / V. H. Kremen // Socio-economic problems of the information society. – Sumy : VTD «Universytetska knyha», 2005. – P. 34–48.
12. **Morze N. V.** Major trends using information and communication technologies in education [Electronic resource] / N. V. Morze. – Access mode : <http://leader.ciit.zp.ua/files/plan/2013/prez30.11.13.pdf>
13. **Nesterova M.** Cognitive science in higher education, information and communication context / M. Nesterova // Vyscha osvita Ukrainy. – 2015. – № 3. – P. 35–39.
14. **Ohneviuk V. O.** Education in the value system of sustainable human development / V. O. Ohneviuk. – K. : Znannya Ukrainy, 2003. – 448 p.
15. Cabinet of Ministers of Ukraine On Approval of the State Program «Information and communication technologies in education and science» for 2006-2010 of December 7, 2005. № 1153 [Electronic resource]. – Access mode : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1153-2005-p>
16. **Stiopin V. S.** From theoretical knowledge – to post-non-classical practices / V. S. Stiopin // Post-non-classical practice: experience of conceptualization: Collective monograph / za zah. red. V. I. Arshynova i O. N. Astaf'yevoyi. – SPb. : Vydavnychyy dom «Mir'», 2012. – P. 8–12.